

Niet-direct taalgebruik en redelijkheid van conversationale discussies

Agnes Verbiest

1. Inleiding: drie feiten uit de werkelijkheid

Taalgebruikers die bereid zijn zich te houden aan de preliminaire voorwaarden die (volgens Van Eemeren & Grootendorst (1982)) noodzakelijk vervuld moeten zijn om een *redelijke* discussie te kunnen voeren, zullen geconfronteerd worden met de volgende drie feiten:

1. een conversatiedeelnehmer zegt soms niet precies wat hij bedoelt;
2. een conversatiedeelnehmer bedoelt soms niet precies wat hij zegt;
3. een conversatiedeelnehmer bedoelt soms niets precies met wat hij zegt op het moment dat hij het zegt.

Nu is het niet verontrustend als de werkelijkheid afwijkt van het ideaalmodel (al wordt dat soms wel gedacht!), maar het kan wel nuttig zijn om te bekijken *wat precies het verschil is tussen de gestelde norm en de praktijk*, omdat daaruit conclusies getrokken kunnen worden die kunnen leiden tot verbetering van de discussiepraktijk, ofwel tot aanpassing van het model (bijvoorbeeld als blijkt dat de norm voor redelijke discussies botst met een redelijkheidsnorm voor samengaan ander gedrag).

De drie bovengenoemde feiten uit de conversatiepraktijk laten zien dat *preliminaire voorwaarde 3* voor redelijke discussies – een taalgebruiker die in de discussie als spreker optreedt zegt wat hij bedoelt ... – in conversationale discussies soms niet vervuld is. Daarmee wordt het vervolg van voorwaarde 3 ... en is gebonden aan hetgeen hij gezegd heeft – ook problematisch (vgl. Van Eemeren & Grootendorst 1982). Tegelijk ontstaat dan onzekerheid over de vervulling van de voorwaarde dat een taalgebruiker die in de discussie als luisteraar optreedt, begrijpt wat de spreker gezegd heeft en hier zijn oordeel op baseert (voorwaarde 4).

De vraag is nu of niet-directheid en ongedetermineerdheid, de drie feiten, indruist tegen de redelijkheidsvoorwaarden die aan conversationale discussies gesteld worden in een theorie die zich beschouwt als een afgeleide of uitbreiding van Van Eemeren en Grootendorst's argumentatietheorie.

2. De taalhandelingstheorie

In de taalhandelingstheorie horen de drie bovengenoemde feiten thuis in het hoofdstuk *indirect taalgebruik*. De onderzoeksvraag die daar gesteld en gedeeltelijk beantwoord wordt luidt: hoe is dit algemene verschijnsel moge-

lijk?² Searle (1981: 207) noemt suggesties, insinuaties, ironie en metaforen als voorbeelden van indirect taalgebruik, maar behandelt verder alleen "die gevallen waarin de spreker een zin uit, bedoelt wat hij zegt, maar daarnaast nog iets meer bedoelt". Bovengenoemd feit 2 dus: de spreker bedoelt niet precies wat hij zegt, want hij bedoelt meer dan alleen wat hij zegt.

Volgens Searle's definitie van indirecte taalhandelingen wordt de 'letterlijke' (uit het zinstype blijkende) taalhandeling steeds als secundaire taalhandeling meevoltrokken. Feit 1 – een conversatiedeelnehmer zegt soms niet precies wat hij bedoelt – is iets anders: hierbij komt een indirecte taalhandeling juist tot stand omdat de voorwaarden voor de 'letterlijke' taalhandeling openlijk niet vervuld zijn en daarom naar een andere interpretatie gezocht moet worden.³ Het derde feit komt bij Searle ter sprake in *Austin on locutionary and illocutionary acts* (1968: 151), waar hij zegt "I may not at all know myself which of the specific possibilities I meant it as. My own intentions may have been indeterminate within this range".⁴ Searle's beginsel van uitdrukbaarheid wekt echter de indruk dat hij ervan uit gaat dat een taalhandeling op het moment dat hij voltrokken wordt altijd kan worden uitgedrukt door middel van een performatief, met andere woorden dat geen enkele taalhandeling op het moment van voltrekking (principeel) ongedetermineerd is.

Met betrekking tot niet-direct taalgebruik worden in de taalhandelingsliteratuur uitbreidingen of van Searle afwijkende meningen aangetroffen.⁵ Deze analyses steunen voor een belangrijk deel echter toch op Searle's formulering van de voorwaarden voor de voltrekking van illocutionaire handelingen en op zijn inzichten aangaande de regelmatigheden die een rol spelen bij de voltrekking van wat hij aanduidt als indirecte taalhandelingen.⁶

3. De conversatieanalyse

In het brede kader van de conversatieanalyse krijgen alle drie de bovengenoemde feiten ruime aandacht. Op basis van antwoorden op de vraag 'hoe kan het?' uit de taalhandelingstheorie, wordt hier de vraag gesteld: 'waartoe dient het en hoe werkt dat dan?'. Het probleem wordt onderdeel van een *interactietheorie*: de gespreksdeelnemers leveren zowel in de rol van spreker als in de rol van hoorder een bijdrage aan de betekenissen van de conversationale taaluitingen. Aan niet-directe, minder, of meer directe voltrekkingen van taalhandelingen door de spreker wordt de *strategische functie* toegeschreven dat de strekking of inhoud van het gezegde nog min of meer een onderhandelbaar punt tussen spreker en hoorder blijft of tenminste lijkt te blijven. Het is een manier om de communicatiekanalen tussen spreker en hoorder open te houden, zelfs in het geval van mogelijk hachelijke conversatiebijdragen: de hoorder wordt zo immers medeverantwoordelijk voor wat er zich afspeelt in de conversatie.⁷

In het kader van de deelvraag 'en hoe werkt dat dan?' is het van belang inzicht te verkrijgen in de vraag wanneer een conversatiebijdrage dan wel hachelijk is. Een algemeen, taal en cultuur overschrijdend antwoord luidt dat

'face-bedreigingen' zowel voor de spreker als voor de hoorder hachelijk zijn en dat conversatiestrategieën (beschreven als feit 1, 2 en 3) worden ingezet om face-bedreigingen te voorkomen, te mitigeren of tenminste te doen vergezelen van geruststellende verbale of andere acties.⁸ Een universele strategie om met face-bedreiging om te gaan komt tot uitdrukking in *beleefdheidsfenomenen*. Hoe zwaarder de face-bedreigende handeling, hoe meer beleefdheidssele-menten.

Wanneer een conversatiedeelner op een bepaald punt van het gesprek zijn bijdrage zo formuleert dat in het midden blijft wat hij qua strekking en/of inhoud precies bedoelt met wat hij zegt – feit 3 –, dan kan dat gezien worden als *strategische ongedetermineerdheid*.⁹ De rol van de beleefdheid bestaat hieruit dat over de mogelijke (mate van) inbreuk op de face van de hoorder nog onderhandeld kan worden.

Feit 2 – de conversatiedeelner bedoelt niet precies wat hij zegt – is in zoverre beleefd, dat de hoorder de kans krijgt te ontsnappen aan de eventueel face-bedreigende geïntendeerde of primaire betekenis, door de taalhandeling alleen op te vatten naar zijn 'letterlijke' of secundaire betekenis. Op (1) *Kun je die boeken kaffen?* kan hij dan reageren met bijvoorbeeld (2) *Nee, daar heb ik werkelijk geen slag van*.

Feit 1 tenslotte – de conversatiedeelner zegt niet precies wat hij bedoelt – kan gezien worden als een strategie van de spreker om wel precies een bepaalde, eventueel face-bedreigende interpretatie bij zijn hoorder teweeg te brengen, maar dan tenminste zonder die bedreiging direct te uiten: de hoorder moet hem zelf afleiden en het affront is minder rechtstreeks. De spreker zegt bijvoorbeeld (3) *Het tocht hier* terwijl hij bedoelt het verzoek over te brengen dat de hoorder het raam dicht doet.¹⁰

Al passen de *taalhandelingstheorie* en de *conversatietheorie* niet naadloos op elkaar, ze lijken elkaar op het punt van niet-direct taalgebruik in conversaties goed te kunnen aanvullen. Searle stelt uitdrukkelijk vast dat zijn algemene benadering van indirectheid niet alleen voor stuurders opgaat, maar ook voor andere soorten indirectheid (1981: 231). Op één na al zijn voorbeelden zijn zo gekozen dat ze, zonder dat er (veel) context bij geleverd hoeft te worden, door conversatieanalytici als face-bedreigend zouden worden ge-uid.

4. Een theorie van conversationale argumentatie

In de argumentatietheorie van Van Eemeren & Grootendorst (1982: 282) komen, afgezien van de 'taalgebruiksverklaarders', drie categorieën *illocutio-naire handelingen* in aanmerking om in discussies te worden uitgevoerd: 'binders', 'stuurders' en 'beweerders'.¹¹ Als ik me beperk tot de *argumentatie-fase* van discussies dan mag – wil de discussie volgens de auteurs redelijk genoemd mogen worden – de spreker daarin alleen *beweerders* uitvoeren. We zullen, om niet alle problemen van de conversationale werkelijkheid tegelijk aan te hoeven pakken, voorlopig zo ver van die werkelijkheid abstraheren dat

we ons twee redelijke taalgebruikers voorstellen die een redelijke discussie wensen aan te gaan, maar die in hun omgang met preliminaire voorwaarde 3 in zoverre van vlees en bloed zijn dat in het gesprek soms niet onmiddellijk duidelijk is welke uitspraak ze hebben gedaan (feiten 1, 2, 3). In tegenstelling tot een argumentatietheorie moet een theorie over conversationale argumentatie voortdurend rekening houden met één van de doelen die tijdens een conversatie altijd wordt nagestreefd: het openhouden van de conversatiekanalen.

Conversatiedeelners kunnen zich tijdens een discussie geconfronteerd zien met twee *confligerende types normen*. Het gaat hier enerzijds om de voorwaarden voor redelijke discussies, volgens welke – om ons tot de spreker in zijn rol van protagonist in de argumentatiefase te beperken – de spreker alleen speciale rollen vervullende beweerders mag uiten (en dan moeten die desgevraagd ook nog ter plekke in hun expliciete (standaard)formulering kunnen worden gegoten), en anderzijds om voorwaarden voor het goede verloop van conversatie volgens welke de spreker sommige beweerders niet, of tenminste niet in hun expliciete (standaard)formulering mag uiten.

Een oplossing voor dergelijke *normconflicten* wordt volgens Bartsch¹² hierin gezocht, dat men dan de ene soort normen de voorrang geeft en tegelijk uitdrukt dat dit niet betekent dat men de andere soort normen negeert. In het geval van conversationale discussies betekent dat, het ene zeggen en het andere bedoelen (feit 1) of zich zo uitdrukken dat het ene tegelijk met het andere bedoeld wordt (feit 2). Men zegt bijvoorbeeld (4) *Mag ik even opmerken . . .* als men iets wil beweren of (5) *Ik vraag me af of dat nu wel zo slim is*, als men zich tegelijk iets wil afvragen en het beweren. Het is veelzeggend dat zich in alle talen strategieën hebben ontwikkeld om deze voortdurend optredende *normconflicten* te hanteren. Brown & Levinson (1976) tonen overtuigend aan dat *beleefdheidsverschijnselen* tot zulke strategische taalgebruiksuniversalia behoren.

Een conversationale discussie mag echter alleen het predicaat 'redelijk' dragen als het taalgebruik een bijdrage is aan, en niet een belemmering voor het oplossen van het geschil. Dat wil zeggen: het moet voor de taalgebruiker die in de discussie als luisteraar optreedt mogelijk zijn te begrijpen wat de spreker gezegd heeft. Voor feit 1 en 2 is in de taalhandelingsstheorie uitge-werkt hoe dat over het algemeen mogelijk is en hoe dat systematisch in zijn werk gaat.¹³ Mijns inziens mag het optreden van feit 1 en van feit 2 in een conversationale discussie dan ook geen reden zijn om de discussie niet redelijk te noemen.

Anders ligt het voor feit 3. Stel dat de spreker in zijn rol van protagonist, ter ondersteuning van de meningsuiting (6) *Deze maatregel moet beter nageleefd worden*, in het vervolg van de conversationale discussie hierover zegt: (7) *Ik wil je namelijk wel even meedelen dat er een zware bui hangt bij de directie*. De context kan nu zo zijn dat de hoorder niet kan uitmaken of deze expliciete beweerder, die als pro-argument wordt aangevoerd, de taalhandeling *bewering* voltrekt, of dat de taaluiting een stuurder is waarmee de taalhandeling

bedreiging wordt voltrokken. De spreker kan dat in het midden laten. De onzekerheid over zowel de interpretatie 'bewering' als de interpretatie 'bedreiging' vormt een belemmering voor de redelijke oplossing van het geschil. Door de onzekerheid is preliminaire voorwaarde 3 geschonden, en de interpretatie als 'bedreiging' betekent schending van de regel voor de distributie van taalhandelingen in redelijke discussies.

Voor een conversationele discussietheorie zijn er nu twee mogelijkheden. 1. Het in feit 3 beschreven taalgedrag wordt gekwalificeerd als *niet redelijk*, en mag in een conversationele discussie die redelijk genoemd wordt dus niet voorkomen. In deze opvatting wordt van iedere taalhandeling afzonderlijk bekeken of die voldoet aan iedere voorwaarde afzonderlijk. 2. Het in feit 3 beschreven taalgedrag wordt gekwalificeerd als *mogelijk niet redelijk* en mag in een conversationele discussie die redelijk genoemd wordt alleen dan voorkomen als in het verloop van de discussie voor beide conversatie-deelnemers op het juiste moment komt vast te staan welke interpretatie aan de gewraakte taalhandeling moet worden gegeven, en als deze interpretatie niet strijdig is met de preliminaire voorwaarden en de regels voor redelijke discussies.

In deze opvatting worden bij de beoordeling van de redelijkheid van conversatiebijdragen grotere stukken tekst in ogenschouw genomen. De analysator/beoordelaar betreft de reactie van de hoorder in zijn beoordeling van de bijdrage van de spreker, net zo als de conversatiedelnemers dat zelf doen. *Daarmee wordt recht gedaan aan het onderhandelingskarakter van conversationele interactie*. De strategische ongedetermineerdheid wordt gezien als een lokaal verschijnsel dat in redelijke conversationele discussies getolereerd kan worden voor zover de verdere ontwikkeling van het gesprek aantoonbaar dat aan de regels voor redelijke discussies, zij het met enige vertraging, wel is voldaan.

Deze tweede opvatting lijkt de voorkeur te verdienen boven de eerste, omdat in de tweede opvatting ruimte is voor zowel redelijkheid qua argumentatie als voor conversationele redelijkheid. Onder de laatste versta ik, parallel aan de redelijkheidsopvatting van Van Eemeren en Grootendorst, 'weldoordachtheid' in verband met conversatie. Zonder hier een verdere uitwerking te kunnen geven van de manier van handelen die precies kan bijdragen tot het goede verloop van conversatie, houd ik het voor aannemelijk dat beleefheidsstrategieën zulke bijdragen zijn en als zodanig manifestaties van conversationele redelijkheid.

Wanneer indirect (feit 1), impliciet (feit 2) en ongedetermineerd taalgebruik (feit 3) gezien kunnen worden als een beleefheidsfenomeen, dat enerzijds bijdraagt aan het goede verloop van de conversationele discussie en anderzijds het oplossen van het geschil niet belemmert, dan is er geen bezwaar tegen om de discussie waarin deze verschijnselen voorkomen een redelijke te noemen. De essentie van preliminaire voorwaarde 3 voor redelijke discussies blijft bewaard en voorwaarde 4 blijft onaangetaast.

5. Conclusie

De conclusie die getrokken kan worden uit de vergelijking van het ideaalmodel voor redelijke discussies en een aspect van de conversationele werkelijkheid (namelijk het voorkomen van niet-direct en ongedetermineerd taalgebruik) is dat het model, als ideaalmodel, voor conversationele discussies wat dit aspect betreft ook bruikbaar is. Het blijkt immers, op bepaalde voorwaarden, niet-direct en ongedetermineerd taalgebruik te tolereren. Om deze voorwaarden om te kunnen zetten in regels voor conversationele discussies moeten nog verschillende problemen worden opgelost. Eén daarvan is bijvoorbeeld het vaststellen van het 'juiste moment' waarop in een conversationele discussie de ongedetermineerdheid van een taalhandeling moet zijn omgezet in één bedoelde en begrepen specifieke taalhandeling. Door het ongeplande karakter van conversaties zullen daar moeilijk meer dan globale uitspraken over kunnen worden gedaan.

Noten

1. Zie bijv. de bespreking van Van Eemeren & Grootendorst (1982) door A. van Berkel in *Journal of pragmatics* 7 (6), 1983.
2. Voor de beantwoording verwijs ik naar de overvloedige taalhandelingsliteratuur. Een overzicht daarvan geeft Levinson (1983).
3. Zie Bartsch & Nobach (1983: 308) en ook Bartsch (1979).
4. Citaat uit M.A. van Rees (1982: 40): Van Rees neemt hier stelling tegen: "algemeen geformuleerd: iemand die iets zegt doet dat vanuit een bepaalde houding; hij zegt wat hij zegt omdat hij bijvoorbeeld wil of juist niet wil dat iets gedaan wordt. (...) omdat juist het hebben van die houding is wat hem motiveert tot het doen van zijn uiting". Mijns inziens is wat Van Rees beschrijft niet noodzakelijk altijd het geval. Iemand kan immers ook iets zeggen vanuit een (min of meer) onbepaalde houding: hij zegt wat hij zegt omdat hij het bijvoorbeeld min of meer aan de hoorder wil overlaten of die zal denken dat hij, de spreker, wil of juist niet wil dat iets gedaan wordt en omdat hij nog de mogelijkheid wil hebben om daar, openlijk of verhuuld, over te onderhandelen.
5. Zie Levinson (1983: 263 e.v.).
6. Zie ook Van Rees (1982: 120).
7. Door de gespreksbijdragen die de luisteraar in het vervolg van de conversatie in zijn rol van spreker ten gehore brengt, kan hij de interpretatie van de 'onderhandelbare' taaluiting beïnvloeden en soms zelfs bepalen. Voor zover hij dat doet is hij medeverantwoordelijk. Als de luisteraar bijvoorbeeld een voorzichtige woordspeling interpreteert als een *dirty joke*, dan is die, tenzij hij hem vervolgens openlijk afwijst, ook voor rekening van de luisteraar.
8. Face is een begrip dat Ervin Goffman hanteert en dat inzichtelijk wordt wanneer men het in verband brengt met de Nederlandse uitdrukking 'je gezicht verliezen'. Brown & Levinson (1976: 66 e.v.) werken dit begrip nader uit en noemen het de behoefte aan goedkeuring in een bepaalde vorm in een bepaald opzicht en de behoefte ongehanderd zijn gang te kunnen gaan. Behoefte aan zelfstandigheid en privacy heet bij hen 'negative face', behoefte aan waardering, begrip en solidariteit heet bij hen 'positive face'.
9. Term van Leech, geciteerd in Edmondson (1981: 29). Zie ook Edmondson (1981: 30) en Leech (1983: 155) over 'planned indeterminacy'.
10. Het is Searle overigens ook niet ontgaan dat beleefdheid een rol speelt bij indirectheidsverschijnselen. In Searle (1981) spreekt hij vijf maal over beleefdheid als beweegreden

Empirisch onderzoek naar de identificatie van argumentatie

Cees Braas, Francisca Jungslager en Ron Oostdam

1. Inleiding

In argumentatieve discussies proberen taalgebruikers elkaar met behulp van argumenten te overtuigen van de aanvaardbaarheid of onaanvaardbaarheid van een standpunt. Voor een goed verloop van zo'n discussie is het van belang dat de taalgebruikers precies weten welk standpunt ter discussie staat en wat de argumenten zijn die ter rechtvaardiging of ontkrachting van dat standpunt worden aangevoerd. De vraag is nu of, en in hoeverre taalgebruikers argumentatieve uitspraken ook inderdaad als argumentatie identificeren. Aan de Universiteit van Amsterdam is in de periode september 1983-juni 1984 een empirisch onderzoek uitgevoerd dat zich richtte op deze *identificatie van argumentatie* door taalgebruikers¹. In dit artikel bespreken we de opzet en resultaten van het onderzoek.

In de argumentatietheoretische benadering van Van Eemeren en Grootendorst wordt argumentatie opgevat en geanalyseerd als een (complexe) taalhandeling². De uitvoering van een taalhandeling bestaat volgens Searle uit de simultane voltrekking van drie deelhandelingen: de *uitingshandeling* (het uiten van spraakklanken, woorden en zinnen), de *propositionele handeling* (het refereren aan iets of iemand en het prediceren van eigenschappen daarvan) en de *illocutionaire handeling* (het verlenen van een strekking aan de geuite propositie, zoals mededeling, belofte of bevel). Met de uitvoering van een taalhandeling kan de spreker ook bepaalde effecten bij de hoorder bewerkstelligen (bijvoorbeeld overtuigen bij de taalhandeling argumentatie). Dit aspect van de taalhandeling noemt Searle, in navolging van Austin, de *perlocutionaire handeling*³.

De doelstelling van dit empirisch onderzoek kan nu als volgt worden gepreciseerd: nagaan wat de invloed is van een aantal factoren op de mate waarin taalgebruikers in staat zijn om de illocutionaire strekking van argumentatieve uitspraken te identificeren en een correct onderscheid te maken tussen standpunten en argumenten. Hoewel ook onderzoek naar de aanweziging (perlocutionair effect) en beoordeling van argumentatie ons inziens aandacht verdient, kennen wij prioriteit toe aan onderzoek naar de identificatie van argumentatie. Immers:

Verbiest

voor het gebruik van indirecte vormen, steeds in verband met stuursders. Bij uitbreiding van zijn analyse over andere taalhandelingstypes meent hij voor voorbeelden het best terecht te kunnen bij binders (inderdaad ook bij uitstek face-bedreigend volgens Leech en Brown & Levinson), maar spreekt hij niet meer over het beleefheidsaspect.

11. Voor een analyser van de discussie vanuit een 'postfactum-standpunt' bekijkt, voldoen taalhandelingen van een ander type, maar die als bewering kunnen worden opgevat, ook aan VEG's redelijkheidseis. Het gaat mij hier echter om de gespreksdeelnemer/analyser die soms niet (meteen) kan beoordelen of een dergelijke taalhandeling als beweerder moet worden opgevat.

12. Bartsch (1982: 137) en ook Bartsch (1984).

13. Ik verwijs kortheidshalve weer naar de taalhandelingsliteratuur en het overzicht daarvan in Levinson (1983).

Literatuur

- Bartsch, R.
1979 'Die Rolle von Korrektheitsbedingungen bei der Interpretation von Äußerungen'. In: G. Grewendorf (Hrsg.), *Sprechaktheorie und Semantik*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Bartsch, R.
1982 'Normen, cultuur en vrouwenstudies'. *Filosofie en praktijk* 3 (3).
- Bartsch, R.
1984 'Normkonflikten in interactie en communicatie'. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 6 (2).
- Bartsch, R. en H. Nobach
1983 'Bespreking van Marie Agnes van Rees, Illocutionaire strekking: betekenis en regels voor gesprekken'. *Tijdschrift voor taalbeheersing* 5 (4).
- Brown, P. en S. Levinson
1976 'Universals in language usage: politeness phenomena'. In: E.N. Goody (ed.), *Questions and politeness; strategies in social interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edmondson, W.
1981 *Spoken discourse; a model for analysis*. London/New York: Longman.
- Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst
1982 *Regels voor redelijke discussies; een bijdrage tot de theoretische analyse ter oplossing van geschillen*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris (Diss. UvA).
- Leech, G.N.
1983 *Principles of pragmatics*. London/New York: Longman.
- Levinson, S.
1983 *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J.R.
1975/81 'Indirekte taalhandelingen'. In: F.H. van Eemeren en W.K.B. Koning (red.), *Studies over taalhandelingen*. Meppel: Boom (Oorspronkelijk: 1975).
- Rees, M.A. van
1982 *Illocutionaire strekking: betekenis en regels voor gesprekken*. Leiden (Diss. RUL).